

Ucho a Oko v českém znakovém jazyce

Aimar Buixaderas, Magdaléna Mazurová

Úvod

Práce nahlíží do světa českých neslyšících a hledá, jaké podobné, popřípadě odlišné, kontexty a asociace vyjadřují jazykové výrazy spojené s orgány oko a ucho v českém znakovém jazyce v kontrastu s češtinou. V práci jsme shromažďovali znaky českého znakového jazyka z internetových slovníků Dictio a Spread The Sign v souvislosti s místem artikulace oko a ucho, a snažili jsme vytřídit znaky nejilustrativnější pro nahlédnutí do kontextu a konotací, které jsou k oku a uchu v českém znakovém jazyce přidělovány. Pro svůj výzkum jsme se inspirovali významy, konotacemi a frazémy, které se k oku a uchu v češtině pojí, proto jsme do práce přidali přehled významů spojených s českými výrazy pro primární funkci, či její nepřítomnosti u ucha a oka, tj. slyšení, či hluchota a vidění, či slepota a příklady některých frazémů s nimi spojenými. Fotografie znázorňující diskutované znaky připínáme pod příslušnou kapitolu, doporučujeme čtenáři se se znaky prvně obeznámit.

Kontext k uchu v češtině

Našli jsme si významy dle internetové jazykové příručky slov „slyšet“ a „hluchý“ a ty můžeme je shrnout do následujících kategorií:

Slyšet:

- vnímat sluchem hluk, reagovat na hluk
- dozvídat se, poznávat sluchem (vyslyšet někoho)
- aktivně vnímat mluvu, rozumět (vyjádřeno otázkami jako: „Já to myslím vážně, slyšíš?“)

Hluchý:

- neschopný slyšet
- nevnímavý (vyjádřeno otázkami jako: „jseš hluchej?“)
- neplodný, neužitečný, nepravý (např. kopřiva hluchavka)

Tyto významy podporujeme a rozšiřujeme některými frazémy sesbíraných v díle Evy Mrhačové:

Ucho
zf. Moudré ucho nedbá na hloupé řeči.
Než se oženíš, pošli uši mezi lidi.
(Než se očíma, ale ušima.)
(Poslouchej uchem, ne břuchem.)

15. mít dobré uši
dobře slyšet, mít dobrý sluch
Nemusíš tak řvát, já mám dobré uši.

28. sedět si na uších
špatně slyšet; mít hluchý týden
Říkal jsem kávu a ne krávu, sedíš si na uších?

35. zacpat si/zacpávat si uši
gestem zakrytí uší demonstrovat svou neochotu něco poslouchat, nechťt něco slyšet
Každý jsme jiný. Honzovi se ta muzika líbí, já si při ní zacpávám uši.

39. zastříhat ušima
zbystřit pozornost, ožít
Zahraniční investoři po této zprávě zastříhali ušima.

22. napínat/napnout / natahovat / nastražit / nastavit / špicovat/našpicovat uši //
mít napjaté / natažené / našpicované uši
(z)bystřit pozornost, poslouchat velmi pozorně a soustředěně
Až se bude mluvit o odměnách, napni pořádně uši.
Golfisté při vyslovení názvu ostrova Madeira nastraží uši, dobře vědí, že toto místo ve světě golfu něco znamená.
Prý jste se v noci pohádali. – Aha, náš děda zase špicoval uši, aby mu nic neuteklo.

Ucho v českém znakovém jazyce

Ucho má ve znakovém jazyce unikátní roli jakožto **orgán sluchu**. Neslyšící jsou obvykle zasaženi svou „fyzickou neschopností“ hlavně kvůli tomu, že společnost, která je obklopuje, považuje sluch za něco samozřejmého, a tak ho hojně využívá v komunikaci a signalizaci různého druhu, přestože pro lidi je **za nejdůležitější smysl obvykle považován zrak**. Sluchové vjemy logicky nejsou pro neslyšící příliš významné ve svých nuancích (maximálně snad ve své hlasitosti), proto pro tyto skutečnosti v českém znakovém jazyce neexistuje moc popisných znaků, protože jednoduše nebývají pro neslyšící potřebné. Zato existuje poměrně **extenzivní znaková zásoba týkající se audiologie a foniatrie**. Skutečností je, že kvůli obecně společensky přijímané představě, že chybějící sluch je automaticky zátěží pro neslyšícího i jeho okolí, jsou neslyšící od raného dětství pacienti právě těchto medicínských disciplín.

Úzce spolu souvisí znaky **SLUCHÁTKA**, **RÁDIO** (=AUDIO), **FONIATR** (DOKTOR + AUDIO) a **AUDIOMETR**. U znaku **SLUCHÁTKA** je více akcentovaný jejich fyzický **tvar**, znak pro **AUDIO** je pak totožný se znakem pro **RÁDIO** (varianta která se znakuje u uší) a mohl by odkazovat i na foniatra a audiologii, kde pacienti musí sedět a poslouchat zvuky z velkých sluchátek přes uši. **RÁDIO** má také variantu, která se znakuje stejně jako **MÉDIA**, u které je akcentován účel přenašeče informací.

Kolem ucha (a jeho blízkosti) jakožto místa artikulace se tedy znakují pojmy z oblasti audiologie, a pak také obecné děje slyšení. Zajímavé je, že např. znak **ZVUK se znakuje u úst**, a nikoli u uší, což podporuje **konotaci zvuku** ne se samotným slyšením, ale se samotnými **slyšícími – tedy také mluvícími – lidmi**. Podobně **HUDBA** se zase znakuje v neutrálním znakovacím prostoru před tělem coby vizuální vjem někoho, kdo hraje na nástroj. **ZPĚV** v ČZJ není manuálně rozlišen od obecnějšího **HUDBA** – zpěv jakožto činnost vizuálně vypadá podobněji mluvení, a není tedy vizuálně tak výrazný jako hraní na hudební nástroj.

S rozdílným vnímáním zvuku neslyšících uživatelů ČZJ je také spjata slovní zásoba, či její rozdílné použití. V **ČJ** je například časté slovní spojení **poslouchat pokyny**. Přestože mnoho českých frazémů je přímo kalkováno do ČZJ, tento by **pro neslyšící** uživatele znakového jazyka byl asi obzvlášť **nepřirozený**. Dává tedy smysl, že se v ČZJ v tomto kontextu používá zcela jiné sloveso (do češtiny bývá překládáno jako **POSLOUCHAT/NÁSLEDOVAT – POKYNY**, přestože daný znak neznamená přímo ani jeden z těchto českých překladů).

Co se samotného slovesa/děje poslouchání týče, máme v ČZJ dva hlavní znaky (a další jim velmi podobné) používané v tomto kontextu. Jsou to **SLYŠET** a **POSLOUCHAT**. Obě tato slovesa jsou artikulována u uší, pro **POSLOUCHAT** je typický opakovaný **pohyb zepředu směrem k uchu/do ucha**, který v podstatě podtrhuje význam slova *poslouchat* jako záměrné soustředění se na zvukové vjemy. Naproti tomu **SLYŠET** je artikulováno buď obdobně, ale bez opakování pohybu a s jiným mluvnickým komponentem, nebo je artikulováno podobně **jako** častý znak **SLYŠÍCÍ**, také bez opakování pohybu. Znak **SLYŠÍCÍ** je artikulován opakovaným pohybem, což by mohlo splňovat tezi, že **opakovaný pohyb spíše naznačuje substance než děj**. Zároveň ale v porovnání se znakem **POSLOUCHAT** můžeme usoudit jakousi větší **pasivnost** – slyšení je něco, co se člověku děje nezávisle na jeho snaze, zatímco na poslouchání se člověk musí nějakým způsobem snažit.

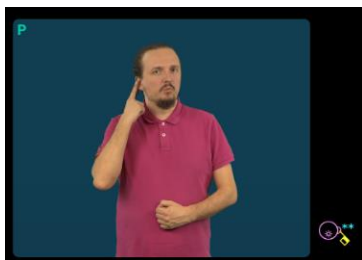
OHLUCHLÝ se znakuje jednou rukou jako uzavření ucha, ztráty schopnosti slyšet, což je v kontrastu se znakem **NESLYŠÍCÍ**, který se znakuje spíše od tváře a nemá konotaci se ztrátou slyšení.

Další kategorií jsou znaky spojené s uchem související s vizuálními podněty, tj. s **předměty, které se nosí na uších**. Do kategorie související s audiologií by se ještě měl zařadit znak **SLUCHADLO** (který je ale zřejmě **motivován vzhledem sluchadla**, spíše než přímo jeho funkcí). U ucha, nebo nad uchem, se také znakuje **TŘEŠEŇ/VIŠEŇ** (u višně existuje více variant), v souvislosti s hravým zvykem se **věšet třešně za uši** – což je možné díky jejich párové stopce. (Nevíme, proč přesně jsou tato praktika a s ní i slovní spojení „*náušnice z třešní/třešňové náušnice*“ v českém prostředí tak rozšířené. Zajímavé by bylo zjistit, zda byla tato slovní spojení hojně používána i před vydáním stejnojmenné písně od Svěráka a Uhlíře). Každopádně v ČZJ znak **TŘEŠNĚ** k tomuto jevu referuje tvarem ruky coby třešním na stopce. Tento znak je také součástí znaku **ČERVENEC** = **ČERVENÝ** + **TŘEŠNĚ** (**ČERVENÝ** je pravděpodobně převzato z češtiny a **TŘEŠEŇ** je typické ovoce dozrávající v této roční době). Obdobně znakovaný **ČERVEN** má jako typické dozrávající červené ovoce **JAHODA**. (Ponecháme stranou varianty **ČERVENÝ** + C a **ČERVENÝ** + N.)

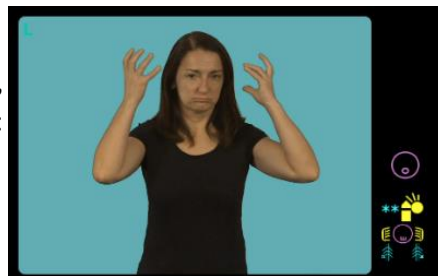
Dalším významným znakem v kategorii vizuálního dojmu z uší je pochopitelně **NÁUŠNICE**. Jako „západácký módní trend“ se v 20. století po globalizovaném více rozšířila praktika propichování obou uší mladým dívkám, často i jako nemluvňatům, a tak se nošení párových náušnic asociuje s ženskostí. Znak **NÁUŠNICE** je tedy důležitý také proto, že jsou od něj zřejmě odvozeny znaky **ŽENA** a **DÍVKA**. Někdo pro dívky, ženy i náušnice používá přesně stejný manuální znak, často se ale setkáváme i s diferenciací manuální složky.

Znaky z Dictio a Spread The Sign:

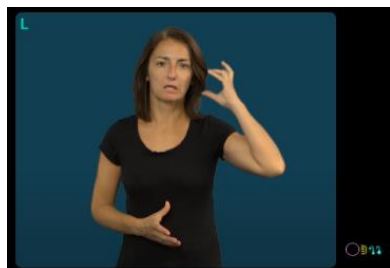
UCHO:

SLUCHÁTKA, FONIATR,
AUDIOLOG:

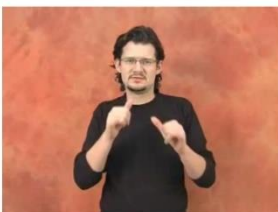
RÁDIO/AUDIO

RÁDIO/MÉDIA

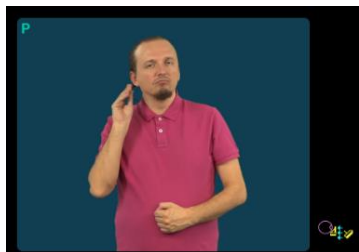
ZVUK: zvuk

HUDBA, ZPĚV: hudba

POSLOUCHAT:

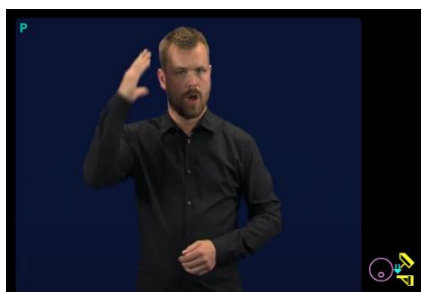

POSLOUCHAT/NÁSLEDOVAT:

 poslouchat

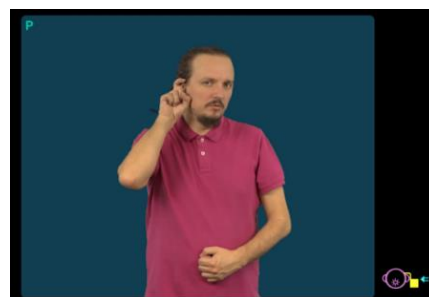
OHLUCHLÝ:

SLYŠET, SLYŠÍCÍ:

SLUCHADLO:

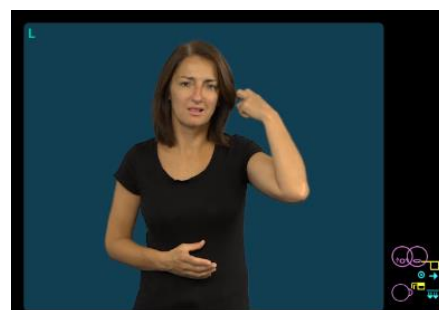

 náušnice

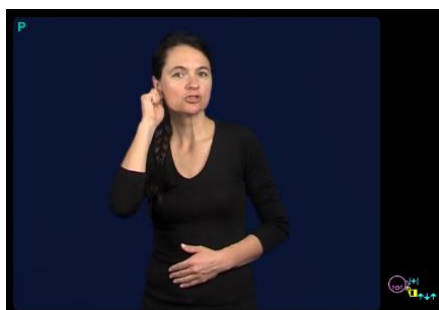
NÁUŠNICE:

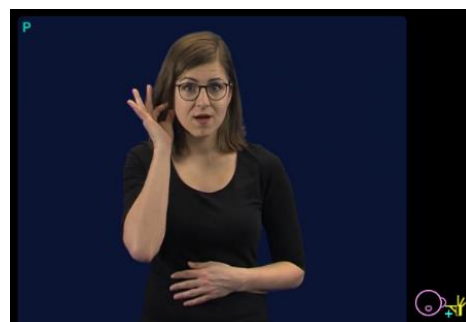
VIŠEŇ, TŘEŠEŇ, ČERVENEC:

ŽENA:

DÍVKA, HOLKA:

Kontext k oku v češtině

Našli jsme si významy dle internetové jazykové příručky slov „vidět“ a „slepý“ a ty můžeme je shrnout do následujících kategorií:

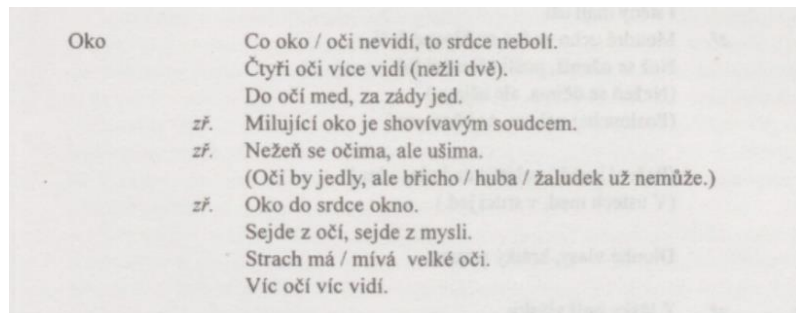
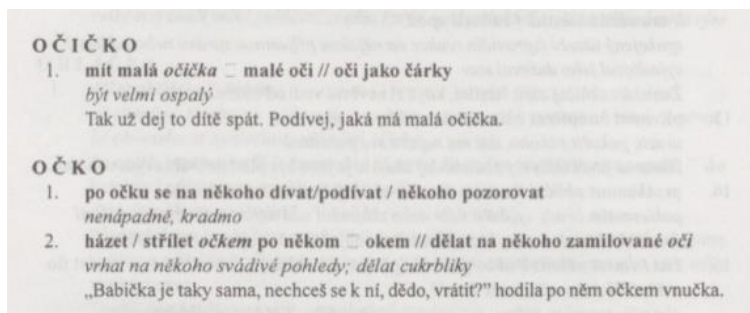
Vidět:

- vnímat zrakem
- setkat se s někým
- aktivně pozorovat, poznávat zrakem
- teď už vědět (vyjádřeno výrazem jako: „No tak vidíš, to ani nebolelo.“)

Slepý

- neschopný vnímat zrakem
- nevšímavý (slepý k nedostatkům)
- neřízený, bez rozumného uvážení (slepá víra)
- neprůchozí, uzavřený (slepá ulička, slepé střevo)
- neúčinný, nesplňující obvyklé podmínky (slepá mapa, slepé zrcátko)

Tyto významy podporujeme a rozšiřujeme nějakými frazémy sesbíraných v díle Evy Mrhačové:

Okno v českém znakovém jazyce

Základní znak **OKO** je v podstatě znak deiktický (ukazují si na své oko) s opakovaným pohybem, což je typicky více asociováno se substantivou (ale ne výlučně). Znak **VIDĚT/KOUKAT** se artikuluje směrem **od oka** (jakožto **zrak vycházející z orgánu**), ale pohyb se také neopakuje (příklad výjimky). Pro **DÍVAT** existují dva znaky, o kterých víme. **První** vypadá stejně jako vidět, ale je artikulován **dvěma prsty ve tvaru „V“** (každý pod jedním okem), **druhý** znak s významem DÍVAT SE NA/SLEDOVAT je artikulován jednou rukou, **„zužujícím se tvarem ruky“**, opět směrem dopředu (zrak vycházející z očí). Sloveso **VŠIMNOUT** je artikulováno podobně jako OKO, ale pohyb se neopakuje a nemanuální komponenty jsou rozdílné, jako kdyby ‘povšimnutá skutečnost’ **vzbudila pozornost a doputovala do oka** pozorovatele, narozdíl od VIDĚT, kde oko jakoby nejdřív skenuje okolí.

Znak **SLEPÝ** se může artikulovat jednou nebo oběma rukama (pohyb je stejný). Při znaku ruka (ruce) jakoby **překrývá oko** (oči) a naznačuje tak **neschopnost vidět**. (Tvar ruky používající ukazovák a prostředníček by také mohly souviset s **duálností**, jakožto s očima jako párovým orgánem – viz Nos v ČZJ.) Stejně (ale vždy jednou rukou) se znakuje **PIRÁT** a **ŽIŽKA/ŽIŽKOV**, zřejmě podle asociace pirátů s chybějícím okem (či částmi těla obecně) a pirátskou páskou přes oko a u Žižky ze stejného důvodu, neboť je husitský vojevůdce mimo jiné známý pro svoje chybějící oko.

Další znaky úzce související s očima jsou **ŘASY** a **BRÝLE**. Obojí jsou to znaky ikonické artikulované u očí (BRÝLE jsou znak v podstatě transparentní, ŘASY translucentní). (ŘASY jakožto mořské řasy se mohou znakovat různými způsoby, existují ale minimálně dvě varianty, kde je použit stejný tvar ruky jako u řas oka. Pravděpodobně půjde o podobnost vytvořenou na základě homonym v češtině, mohlo by ale také jít o přímé znázornění určité vizuální podobnosti – jak ostatně také vznikla stejnost českých pojmenování.)

Přestože dnes už v ČZJ existují různé konkrétní znaky pro většinu zemí světa (včetně těch asijských), ve slovníku Dictio je u **ASIE** i několika asijských zemí uvedeno stejné video (viz obrázek). Znak zřejmě referuje k typickému rysu mnoha (ale zdaleka ne všech) Asiatů tzv. „šikmým očím“. Osobně jsme upozorovali na neformální přednášce, že ve znakování ASIE/ASIJSKÝ neslyšící tento znak vůbec nepoužil, je tedy možné, že je znak nepreferován buď pro svou vágnost, či pro stereotypičnost a politickou nekorektnost.

Znak **VIZUÁLNÍ** je mezinárodní (se stejnou manuální složkou se vyskytuje v mnoha evropských znakových jazycích). podobně jako jeho mluvená obdoba. Domníváme se, že znak pochází z **ASL**, neboť ASL má tendenci znaky **inicializovat**, jistě to ale nevíme. Tvar ruky je tedy zřejmě jednoruční (či dvouruční) „V“ a znak je artikulován poblíž očí.

Znak **OBVYKLE/OBYČEJNĚ** je artikulován pod okem, **nenašli jsem ale žádnou souvislost** mezi místem artikulace a významem. Znak OBYČEJNÝ se artikuluje jinak (stejně jako znak VŽDYCKY), tudíž se znakem OBVYKLE příbuzný nejspíše není.

Znak **OKURKA** je zvláštní v tom, že **artikuluje stejně jako jedna z variant VIDĚT**. Skoro to vypadá, jako kdyby byl znak jakýmsi kalkem od českého slova okurka, ve kterém neslyšící vidí v podstatě napsané „oko“. Etymologickou příbuznost slov „oko“ a „okurka“ jsme očekávaně nenašli. Ovšem v práci *Nos v českém znakovém jazyce v porovnání s češtinou* je uvedeno, že znak **OKURKA** spíše než k očím **referuje k nosu**, respektive k jeho tvaru – potom tedy artikulace znaku kopíruje tvar okurky jakoby na místě nosu. Okurka by tedy podle této práce do oblasti očí nepatřila, stejně nám ale přišlo zajímavé ji zde zmínit.

Ve slovnících Dictio a Spread The Sign jsme našli ještě další složené znaky obsahující v sobě OKO. Prvním je **OFTALMOLOG**, který je jednoduše složen ze znaků DOKTOR + OKO/OKO + DOKTOR. Docela zajímavé je **VOLSKÉ OKO** (popř. sázené vejce), které se znakuje jako VEJCE + OKO + specifikátor tvaru. Přestože volské oko je takto kalkováno, znaky jako OKOUN a OKAMŽIK kalkované nejsou, přestože u nich by se kalk nabízel (jsou znakované dle znaku ryba a dle rychlého sevření prstů). Faktorem by mohlo být, že u „volského oka“ je už v češtině referencována vizuální podobnost, tudíž je přirozenější ji převzít.

Znaky DICTIO a Spread The Sign:

OKO:

VIDĚT/KOUKAT:

 dívat se

DÍVAT SE:

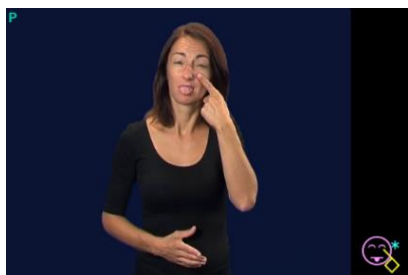

DÍVAT SE NA/SLEDOVAT:

 dívat se na

POVŠIMNOUT SI:

 pirát

 žižkov

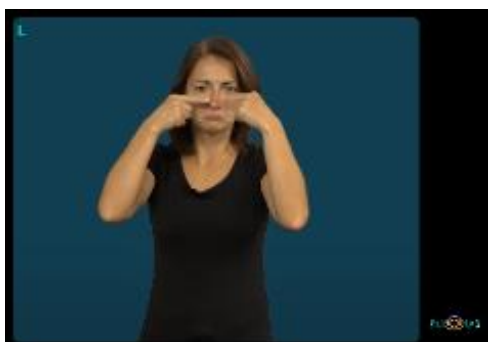
SLEPÝ:

PIRÁT, ŽIŽKA, ŽIŽKOV:

BRÝLE:

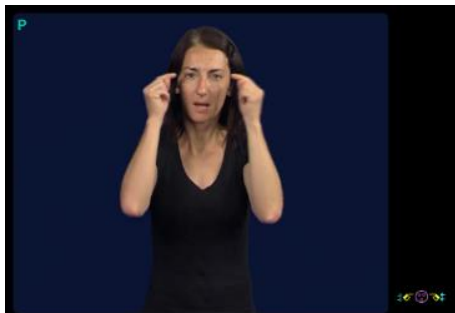

ŘASY:

 řasy

ASIE:

VIZUÁLNÍ:

OBVYKLE/OBYČEJNĚ:

OKURKA:

 okurka

VOLSKÉ OKO:

 volské oko

OFTALMOLOG:

 oftalmolog

Závěr

Spousta konotací k oku a uchu český znakový jazyk sdílí s češtinou. Někdy to je prostřednictvím stejné ho metaforického základu, například, že se okem kouká „ven“, obdobně se se aktivně dívá, či pozoruje také „ven“. **Je pozoruhodné, že se v ČZJ slyší „ven“, ale aktivně poslouchá „dovnitř“, čímž se pojetí slyšení liší od pojetí vidění.** Další odlišnost mezi očním a ušním v ČZJ je, že SLEPÝ/NEVIDOMÝ se znakuje přes oko coby uzavření oka, ale u ucha se coby uzavření ucha znakuje OLUCHLÝ a znak pro HLUCHÝ/NESLYŠÍCÍ je odlišný. Tato distinkce nejspíše odráží vnímání Neslyšící komunity své hluchoty bez kontextu ztráty. Jindy je podobnost vyjádřena například inicializací, jako u znaku VIZUÁLNÍ. Prostřednictvím náušnicí se v ČZJ identifikuje ženské pohlaví, což je sice sdílený stereotyp, ale jako čeští mluvčí si toho nemusíme tolik všimnout. Dále je stereotyp šikmých očí, či podlouhlých očí pro Asiaty přítomen i v ČZJ, ale myslíme si, že se od něj opouští a používají se jiné znaky (například jako alternativy pro znak CIKÁN, který se znakuje u obličeje s negativní konotací, které využívají jako identifikačního prvku velké kruhové náušnice stereotypická pro cikánky, ale takový znak jsme ve slovnících ještě nenašli). Konkrétní konotace jako třešně za ušima, či volské oko jsou také sdílené, pravděpodobně, protože jsou součástí každodenního života v České republice, ale pro tuto práci jsou spíše okrajové.